

Review and Analysis of Nezami Ganjavi's Theological-Literary Perspective

Reza Vaezi

PhD in Persian Language and Literature,
Zanjan University, Zanjan, Iran

Mehdi Mohabbati*

Professor, Department of Persian Language
and Literature, Zanjan University, Zanjan,
Iran

Amir Momeni-Hezaveh

Assistant Professor, Department of Persian
Language and Literature, Zanjan
University, Zanjan, Iran

Ghorban Vailei

Assistant Professor, Department of Persian
Language and Literature, Zanjan
University, Zanjan, Iran

Abstract

For Nezami, speech and poetry are not only tools for conversation and the creation of beauty but have a place beyond that in the creation system. Therefore, in addition to creating outstanding literary works from an aesthetic point of view, he always seeks to explain the important issues of ontology and teach the fundamentals of thinking about the system of existence and its existential levels. In this intellectual system, poetry, poets, and poetics are important parts of the levels of existence in two areas of creation and continuation of the purpose of the prophets in providing awareness, and that they are also among the most important levels in the service of sacred affairs and in line with the supreme system of creation. The main goal of this essay

- The present paper is adapted from a Ph. D. thesis on Persian Language and Literature, Zanjan University.

* Corresponding Author: mohabbati@znu.ac.ir

How to Cite: Vaezi, R., Mohabbati, M., Momeni-Hezaveh, A. & Vailei, Gh. (2024). Review and Analysis of Nezami Ganjavi's Theological-Literary Perspective. *Literary Text Research*, 28(99), 9-40. doi: 10.22054/LTR.2020.48620.2891.

is to explain the relationship between Nezami's theological views and his literary views. Therefore, firstly, we have briefly stated Nezami's theological point of view on the two axes of the creator of existence and the way of creation and the hierarchy of existence, so that in this way and in the third stage, the position of poetry and the poet in the system of being, the importance and goals of the poet and the mission of a poet in this intellectual system will be explained and Nezami's theological-literary view will be clarified on this basis.

Keywords: Nezami Ganjavi, Theology, System of Existence, Poetry, Perspective.

1. Introduction

Among the most important and obvious Nezami's ideas in his worldview are the views related to the two fields of theology and literature, or, in a better way, the connection between these two views. because in this huge collection of thoughts, Nezami's literary views are derived from his theological view and subordinate to his theological thought in the interpretation of the universe and his ontological view. An issue that has been of great interest to Nezami and has been addressed in all his works, especially in the introduction to his poems. Nezami's works prove that he has always sought to discover and interpret the universe and raise awareness about it, and in many cases, he refers to his constant efforts in this field. Also, in this intellectual system, poetry and poetics are in complete relation to religious and theological beliefs. According to numerous textual evidence and repeated comments about speech - and in general about poetry and poetics - and its importance and role, Nezami's opinion is based on the principle that speech has a proper and worthy place in the system of existence, and it must have intellectual and ideological support. Therefore, by relying on the important knowledge of the age and by referring to the opinions and thoughts of the sages of ancient Greece and the Quranic and hadith teachings, and under the influence of the intellectual foundations of theologians before him and combining them, he seeks to create and prove a new theory and a new attitude towards the universe, and he seeks to explain this theory

throughout his works, especially in the introduction to his poems. In Nezami's worldview, all parts of the world follow a perfect system and set of principles. Such a system has a hierarchy that is based on that system from the beginning to the end, and literary works, like other phenomena of existence, have a role and a position in this system, and lack of awareness of this role can cause deviation, and instead of being considered a sacred thing and in line with the best system of existence, it becomes a reprehensible and contemptible thing.

2. Literature Review

Previously, there have been valuable works about Nezami's theological thoughts, such as the article on the manifestation of Some of Nezami's philosophical-theological opinions by Asghar Dadbeh, which is about Nezami's philosophical-theological thoughts about creation. The article *Nezam-e Kalami dar Kalam-e Nezami* by Ahmad Khatami, has a brief overview of Nezami theological views, including monotheism, God's attributes, predestination, and free will, etc., and Ahmad Tamim Dari has tried to match the views of Nezami with the opinions of major theological schools in the article *Mashreb Kalami Nezami*. Regarding Nezami's literary thoughts, he has also authored important works, such as the essay on the concept of speech for Nezami by Hamid Dabashi and the article reflection on the subject of Nezami's speech by Seddiqeh Soleimani, which are all valuable works in this field. According to the useful research studies that have been conducted, each of which has examined an aspect of Nezami's thought, so far the issue of the relationship and connection of theological views with literary views in the system of Nezami's thought has not been considered and paid attention to, and the purpose of this article is to try to explain the relationship between these two major views from the perspective of Nezami's worldview.

3. Methodology

The research method in this article is descriptive-analytical. For this purpose, after studying Nezami Ganjavi's pieces, books and articles

related to the topic and reflecting on the connections between the components of the speech and their analysis, the topics related to the title of the article have been collected, analyzed, and finally summarized.

4. Conclusion

For Nezami, everything in the world is moving towards a holy and purposeful end. Poetry and poetics in this school of thought are not excluded from this. Speech and poetry are considered to be part of the most important levels of existence in the two fields of creativity and awareness. In the matter of writing, the poet has a creative role, just like the creator of the universe, and also in the ranks of the universe, he comes after the prophets and continues their path for enlightenment and awareness. Hence, any deviation from the main path of poetry and poetics will be a departure from this rule and will cause misfortune. Therefore, after explaining the levels of existence and pointing to the place of speech and poetry, Nezami enumerates the characteristics of sacred and sublime poetry and calls poets to the necessity of knowing and observing those standards. He criticizes eulogy poets whose attention is other than these goals and in pursuit of earning sustenance and receiving compensation, and calls poets and activists in the field of speech cultivation to reflect and scrutinize.

بررسی و تحلیل دیدگاه کلامی - ادبی نظامی گنجوی

دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

رضا واعظی ^{ID}

استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

مهدی محبتی * ^{ID}

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

امیر مؤمنی هزاوه ^{ID}

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

قربان ولیی ^{ID}

چکیده

از دیدگاه نظامی سخن و شعر تنها ابزاری برای گفت‌وگو و خلق زیبایی نیست، بلکه جایگاهی فراتر از آن در دستگاه آفرینش بر عهده دارد. از این رو، وی علاوه بر خلق آثار ممتاز ادبی از منظر زیبایی‌شناسی، همواره در پی تبیین مسائل مهم هستی‌شناسی و آموزش مبانی اندیشه‌ورزی درباره نظام هستی و مراتب وجودی آن است. در این نظام فکری، شعر، شاعر و شاعرانگی بخشی مهم از مراتب هستی در دو ساحت آفرینشگری و تداوم هدف انبیا از منظر آگاهی‌بخشی به شمار می‌آیند و در خدمت امور قدسی و در راستای نظام عالی آفرینش جزو مهم‌ترین مراتب هستند. هدف اصلی جستار حاضر این است که ارتباط دیدگاه‌های کلامی نظامی را با دیدگاه‌های ادبی وی تبیین کند. از این رو، نخست دیدگاه کلامی نظامی را در دو محور آفریدگار هستی و نحوه آفرینش و سلسله مراتب هستی به اختصار بیان کرده‌ایم تا از این طریق و در مرحله سوم، جایگاه شعر و شاعر در نظام هستی و اهمیت و اغراض شاعر و رسالت شاعری در این نظام فکری تبیین و دیدگاه کلامی - ادبی نظامی بر این اساس روشن شود.

کلیدواژه‌ها: نظامی گنجوی، علم کلام، نظام هستی، شعر، دیدگاه.

مقدمه

نظامی گنجوی از شاعران برجسته زبان و ادبیات فارسی است که به سبب آگاهی‌های فراوان از علوم مختلف و متداول عصر خود - به حق - لقب حکیم یافته است. حوزه‌های فکری نظامی بسیار متنوع است. عرفان، اجتماع، مسائل سیاسی، فلسفی، دینی و... همگی در آثار نظامی جلوه‌گرند.

از مهم‌ترین و بارزترین اندیشه‌های نظامی در جهان‌بینی وی، دیدگاه‌های مربوط به دو حوزه علم کلام و ادبیات است و یا به تعبیری بهتر در پیوند این دو دیدگاه، چراکه در این مجموعه عظیم فکری، دیدگاه‌های ادبی نظامی نشأت گرفته و برآمده از دیدگاه کلامی او و ذیلی بر اندیشه کلامی او در تفسیر جهان هستی و دیدگاه هستی‌شناسانه اوست؛ مسئله‌ای که بسیار مورد توجه نظامی بوده و در همه آثارش به ویژه در مقدمه منظومه‌ها بدان پرداخته است. با توجه به این امر که علم کلام، آگاهی از اموری است که انسان به وسیله آن در اثبات عقاید دینی و طرح ادله و رد شبهه‌هایی که پیرامون دین است، توانایی می‌یابد (بدوی، ۱۳۷۴، جلد ۱: ۱۹) و نیز از آنجایی که علم کلام، علمی است که به وسیله آن به احوال مبدأ و معاد طبق قانون اسلام آگاهی می‌توان یافت (حلبی، ۱۳۷۳: ۲۸-۲۹) آثار نظامی مؤید این نکته است که وی همواره از این طریق در پی کشف و تفسیر جهان هستی و آگاهی بخشی درباره آن بوده است و در موارد متعددی نیز به تکاپوی دائمی خود در این زمینه اشاره دارد (ن. ک: نظامی، ۱۳۹۳: ۳۷)؛ یعنی رسیدن به آگاهی و شناخت از طریق علم کلام. همچنین شعر و شاعری نیز در این نظام فکری در ارتباط کامل با عقاید دینی و کلامی هستند.

با توجه به شواهد متعدد متنی و اظهار نظرهای مکرر در خصوص سخن - و در کل درباره شعر و شاعرانگی - و اهمیت و نقش آن، عقیده نظامی بر این اصل استوار است که سخن در نظام هستی جایگاهی درخور و شایسته دارد و از این رو، باید پشتوانه فکری و عقیدتی داشته باشد. بنابراین، با تکیه بر دانش‌های مهم عصر و با استناد به آراء و اندیشه‌های حکمای یونان باستان و آموزه‌های قرآنی و حدیثی و تحت تأثیر مبانی فکری متکلمان پیش از خود و تلفیق آن‌ها در پی ایجاد و اثبات نظریه‌ای جدید و نگرشی نو نسبت به جهان هستی بوده و در سرتاسر آثار خویش به ویژه در مقدمه منظومه‌ها در پی تبیین این نظریه است.

نظامی در تفسیر جهان هستی و تبیین دیدگاه‌های خود از آرای مختلف موجود در عصر خود به‌رمند می‌شود و در ضمن اینکه پایبند به اعتقادات دینی است در مواقع و مواضعی از آرای فلاسفه یونانی نیز یاد می‌کند. هر چند که به باور زرین کوب «در وجود این پیر گنجی از همان سال‌های جوانی عهد نظم مخزن تا روزگاران نظم اقبال‌نامه همواره فیلسوف با متکلم کشمکش دارد و با آنکه در جو اندیشه وی فلسفه هم کمتر از کلام فعال و جوال نیست؛ آنچه در این کشمکش برتری می‌یابد، فلسفه نیست؛ گرایش به راه‌حل‌های دینی است - کلام» (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۲۸۱).

در کل آنچه به یقین می‌توان درباره آن اظهار نظر کرد، این است که نظامی، تنها در فکر سرودن شعر به معنای عرفی آن نیست. او هدفی متعالی‌تر را دنبال می‌کند. در جهان‌بینی نظامی، تمامی اجزای عالم از نظام و اصول کاملی پیروی می‌کند و این نظام دارای سلسله مراتبی است که از آغاز تا پایان بر آن نظام استوار است و آثار ادبی نیز همچون دیگر پدیده‌های هستی، نقش و جایگاهی در این نظام دارند که عدم آگاهی از این نقش می‌تواند باعث انحراف شده و به جای اینکه امری قدسی و در راستای نظام احسن هستی تلقی شوند به امری مذموم و حقیر تبدیل شوند.

نظامی نخستین کسی نیست که در پی ارائه و اثبات چنین نظریه‌ای است. پیش از او نیز طرح چنین عقایدی در شعر و ادب فارسی البته به تاسی از دیدگاه‌های کلامی - فلسفی متقدمین و به ویژه دیدگاه‌های نوافلاطونیان و در رأس آن‌ها فلوتین^۱ که از تأثیرگذارترین‌ها در اندیشه و فرهنگ ایرانی - اسلامی است، سابقه دارد. همچنین تأثیر آموزه‌های فیلون^۲ حکیم که معتقد بود «صادر اول از خدا» کلمه و کلمه واسط میان خدا و عالم است و روح صادر از کلمه [،] روح عالم است» (غنی، ۱۳۳۰: ۹۶) در دیدگاه‌های متفکرین مسلمان کاملاً روشن است. از مهم‌ترین این نظریه‌ها در ادبیات فارسی می‌توان دیدگاه‌های ناصر خسرو و سنایی را نام برد که دیدگاه‌های نظامی در ضمن داشتن خصایص بدیع و تازه در مواردی مقتبس از دیدگاه‌های این دو نیز هست و می‌توان مدعی شد که آرای نظامی، فشرده‌ای از دیدگاه‌های ناصر خسرو و سنایی را با تفاوت‌هایی در خود دارد.

1. Plotinus

2. Philon

در این جستار با توجه به نکته‌های پیش گفته و با در نظر داشتن پیشینه چنین مباحثی به تبیین و تحلیل دیدگاه‌های نظامی براساس دیدگاه‌های کلامی و ادبی او که برآمده از جهان‌بینی اوست، خواهیم پرداخت.

۱. پیشینه پژوهش

پیشتر درباره اندیشه‌های کلامی نظامی آثار ارزشمندی پدید آمده است؛ از جمله: مقاله «تجلی برخی آرای فلسفی-کلامی نظامی» از دادبه (۱۳۷۱) که درخصوص اندیشه‌های فلسفی-کلامی نظامی درباره آفرینش است. مقاله «نظام کلامی در کلام نظامی» از خاتمی (۱۳۸۸) است که نویسنده مروری اجمالی بر دیدگاه‌های کلامی نظامی از جمله توحید، صفات خدا، جبر و اختیار و ... داشته است و تمیم‌داری (۱۳۷۱) در مقاله «مشرّب کلامی نظامی» کوشیده است آرای نظامی را با آرای مکاتب عمده کلامی تطبیق دهد.

درخصوص اندیشه‌های ادبی نظامی نیز آثار مهمی تألیف شده است؛ از جمله مقاله «مفهوم سخن نزد نظامی» از دباشی (۱۳۷۰) و مقاله «تأملی در موضوع سخن نزد نظامی» از سلیمانی (۱۳۸۹) که تمامی از آثار ارجمند در این حوزه هستند.

با توجه به پژوهش‌های سودمند انجام شده که هر کدام جنبه‌ای از جوانب اندیشه نظامی را بررسی کرده‌اند، تاکنون مسئله ارتباط و پیوند دیدگاه‌های کلامی با دیدگاه‌های ادبی در نظام اندیشه نظامی موردنظر و توجه نبوده است و هدف مقاله حاضر، سعی در تبیین ارتباط این دو دیدگاه عمده از منظر جهان‌بینی نظامی است.

۲. بیان مسئله و بحث

در اعتقادات کلامی نظامی نمی‌توان به قطعیت سخن راند و از این رو، «تشخیص قطعی مکتب کلامی نظامی به آسانی ممکن نیست» (خاتمی، ۱۳۸۸: ۴) و اساساً بزرگان فرهنگ و ادب را نمی‌شود و نباید با قالب‌های تک بعدی سنجید. بزرگانی همچون فردوسی، خیام، نظامی و مولانا و... دارای ابعاد بسیار وسیع فکری و روحی هستند که در قالب‌های فکری محدودی مانند معتزله و اشاعره نمی‌گنجند. و به قول مولانا:

ملت عشق از همه دین‌ها جداست عاشقان را ملت و مذهب خداست
(مولوی، ۱۳۸۹: ۲/۲۴۳)

دیدگاه‌های نظامی با توجه به خردگرایی آشکار نظامی و توجهات خاص او به مسائل عقلی به ویژه در مخزن‌الاسرار و اسکندرنامه او را به معتزله یا شیعه نزدیک می‌کند، اما قراین به دست آمده و نظریه‌های ارائه شده در آثار نظامی، او را بیشتر متمایل به اشعری می‌نمایند (خاتمی، ۱۳۸۸: ۴) و البته نه کاملاً در قالب نظام اشعری. بنابراین «وقتی درباره اعتقادات کلامی حکیم نظامی سخن می‌گوییم نباید او را به عنوان یک متکلم اشعری در برابر مذاهب اسلامی و دیگر مذاهب کلامی قرار دهیم و یا اینکه او را مخالف سرسخت فلسفه به شمار آوریم» (تمیم‌داری، ۱۳۷۱: ۵۷).

بر این اساس باید دیدگاه‌های کلامی-ادبی نظامی بر پایه گفته‌ها و اشارات خود نظامی بررسی شود تا دیدگاه‌های کلامی او در خصوص جهان هستی و سلسله مراتب آن از بدو آفرینش تا پایان هستی تحلیل و طبقه‌بندی شود و نقش شعر و شاعر-که نظامی خود و شعرش را در سلسله مراتب هستی در این مرتبه می‌داند- تبیین شده و جایگاه ادبیات به عنوان بخشی عظیم از پیکره اعتقادات و دیدگاه‌های کلامی نظامی آشکار شود.

نظامی از معدود شاعرانی است که از نوع رابطه انسان و وجود با شعر و تعامل این دو با اثر ادبی سخن گفته است (محبتی، ۱۳۹۰، جلد ۲: ۷۰۶) و آثار او به ویژه مقدمه‌های پنج‌گنج جلوه‌گاه آرای کلامی وی با بیانی هنرمندانه است (دادبه، ۱۳۷۱: ۸۸). علاوه بر مقدمه منظومه‌ها در لابه‌لای داستان‌ها و در ضمن حکایات نیز اندیشه‌ها و دیدگاه‌های کلامی-ادبی نظامی قابل ردیابی است. اندیشه و شاعرانگی در آثار نظامی گاه آنچنان به هم آمیخته‌اند و همچون تار و پود درهم‌اند که امکان تفکیک آن‌ها بسیار دشوار می‌نماید و جز با تأمل و انس مداوم نمی‌توان آن را دریافت و این همان نکته‌ای است که برخی محققین از جمله خاورشناسان را بر آن داشته است تا درباره نظامی چنین اظهارنظر کنند که «برای درک سخن نظامی باید هر مصراع را از همه زوایای تشکیل دهنده آن بررسی و موشکافی کرد و آنگاه به اندیشه ژرف او پی برد» (برتلس^۱، ۲۵۳۵: ۱۵۹). مایکل بری^۲ نیز معتقد است شعر نظامی «رازهای فراوان دربر دارد که تنها گام به گام خود را بر ما آشکار می‌سازد» (بری، ۱۳۹۴: ۱۹).

1. Berthels, E.

2. Burry, M.

بر این اساس دستیابی به دیدگاه کلامی - ادبی نظامی مستلزم تبیین دیدگاه وی در خصوص آفریدگار هستی و نحوه آفرینش و سلسله مراتب هستی است. از این رو، در گام نخست، دیدگاه نظامی را براساس اشارات خود وی در این دو حوزه بررسی کرده و سپس به تبیین دیدگاه کلامی - ادبی وی خواهیم پرداخت. بنابراین، مباحث اصلی مقاله بر پایه دیدگاه‌های کلامی - ادبی نظامی در سه محور عمده: - آفریدگار هستی، ۲- نحوه آفرینش و سلسله مراتب هستی و ۳- جایگاه شعر و شاعر در نظام هستی و رسالت شاعر، طبقه‌بندی شده است.

۲-۱. آفریدگار هستی

نظامی درباره آفریننده هستی و توصیف ویژگی‌های او نظریاتی دارد. در مکتب فکری و عقیدتی نظامی تمامی هستی تنها خداوند است و خداوند مالک مُلک و ملکوت است و هستی واقعی و حقیقی تنها اوست و دیگران یا وجود (حقیقی) ندارند و یا ناقص و ناتمام هستند:

پناه بلندی و پستی تویی
همه نیستند آنچه هستی تویی
(نظامی، ۱۳۹۳: ۴)

و

همه بودی از بود او هست نام
تمام اوست دیگر همه ناتمام
(همان)

همین مطلب در آثار دیگر نظامی نیز به طرق مختلف بیان شده است که خالق و وجود حقیقی و بلامنازع خداست و همه چیز آفریده خداوند است:

همه آفریده است بالا و پست
تویی آفریننده هر چه هست
(نظامی، ۱۳۸۸: ۳)

آفریننده خزاین جود مبدع و آفریدگار وجود
سازمند از تو گشته کار همه ای همه وافریدگار همه
(نظامی، ۱۳۹۵: ۲)^۱

در مکتب فکری نظامی، وجود از عدم پدید آمده است:

چونکه به جودش کرم آباد شد بند وجود از عدم آباد شد
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۵)

با توجه به علو مقام آفریننده، وظیفه انسان به صورت اخص و تمامی مخلوقات به صورت اعم درباره خدا تنها اطاعت محض است و پی بردن به ذات آفریننده برای او میسر و ممکن نیست:

چو دانستی که معبودی تو را هست بدار از جست و جوی چون و چه دست
(نظامی، ۱۳۹۰ ب: ۴)

منگر که چگونه آفریده است کان دیده وری و رای دیده است
(نظامی، ۱۳۹۲: ۱۷)

همچنین وجود خالق هستی به این دلیل که از نوع کیفی و جسمانی نیست برای عقول بشری قابل درک و شناخت نیست:

ای هست نه بر طریق چونی دانای درونی و برونی
(همان: ۳)

نکته ای که در آیات و احادیث اسلامی، که بسیار مورد توجه نظامی است، همواره توصیه شده است. از جمله در آیه ۲۱ سوره بقره آمده است: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ

۱. برای شواهد بیشتر که متضمن این معنی است، بنگرید به: نظامی، ۱۳۹۵: ۲، آیات ۱۲-۱، ۱۳۸۸: ۴، آیات ۱۲-۸، ۱۳۹۲: ۳، آیات ۱۳-۸ و ۱۳۹۲: ۴ آیات ۴-۱.

الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿﴾ که دلالت بر شناخت خداوند از طریق تفکر و استدلال درباره مخلوقات دارد و حدیث نبوی در این باره که «تَفَكَّرُوا فِي خَلْقِ اللَّهِ، وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ فَتَهْلِكُوا» تا از طریق نشانه‌ها به شناخت خالق رسید و نه با اندیشیدن در چگونگی ذات خالق.

وجود این آفریننده ازلی و ابدی است. چنان‌که در آغاز او بود و دیگر موجودات نبودند در نهایت نیز تنها موجود واقعی و پابرجا او خواهد بود:

نبود آفرینش تو بودی خدای
نباشد همی هم تو باشی به جای
(نظامی، ۱۳۸۸: ۴)

در بیت فوق تأثیر حدیث «كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ» کاملاً روشن است. حتی راه بردن به راز چگونگی آفرینش و برچیدن هستی توسط آفریدگار برای انسان قابل شناخت و ادراک نیست:

چنان کرد آفرینش را به آغاز
چنانش در نورد آرد سرانجام
که پی بردن نداند کس به آن راز
که نتواند زدن فکرت در آن گام
(نظامی، ۱۳۹۰: ۵)

مگر از طریق نشانه‌هایی که خالق هستی برای بشر نمودار می‌کند همچون برخی آیات قرآن که بر این امر اشاره دارند. از جمله آیات ۵۴ سوره فرقان، ۶ سوره طارق، ۳۰ سوره بقره، ۲۹ سوره حجر و آیات متعدد دیگر که بر چگونگی و مراحل خلقت اشاره دارند و به ویژه آیه ۸۲ سوره یس که غالباً در تفسیر و تبیین چگونگی خلقت مورد توجه نظریه پردازان متکلم از جمله نظامی است: ﴿إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾^۱. تأثیر آیه اخیر در دیدگاه کلامی - ادبی نظامی در ادامه به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۲. نحوه آفرینش و سلسله مراتب هستی

در مکتب فکری نظامی با تأثر از دیدگاه قرآن و دیدگاه متکلمان، پیش از آفرینش عدم محض بود و به تعبیری هیچ بود و خدا جهان را از هیچ آفرید. چنانکه می‌گوید:

پیشتر از پیشتران وجود کآب نخوردند ز دریای جود
در کف این ملک یساری نبود در ره این خاک غباری نبود
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۱۰۲)

در هفت پیکر نیز بر همین معنی تأکید دارد که:

ای جهان را ز هیچ سازنده هم نوابخش و هم نوازنده
(نظامی، ۱۳۹۵: ۲)

در بینش اسلامی، خداوند به وسیله قلم که مظهر اصل خلاق آفرینش و حقیقت کلمه اشیاست بر لوح محفوظ که تا ابد نزد خود اوست، آفرینش را نقش زد (نصر، ۱۳۸۶: ۱۲۳). نظامی به تاسی از قرآن بر این نکته تأکید دارد که خداوند هستی را با امر «کن» آفریده است، چراکه «به تصریح قرآن کریم، آفرینش با فرمان حق تعالی و به وسیله واژه یا امر «کن» صورت می‌پذیرد. بدین ترتیب که چون حق تعالی اراده آفرینش چیزی کند بدو می‌گوید: کن (باش = موجود شو) و بدین سان شیء مورد اراده خدا، هستی می‌یابد؛ یعنی - بنا به تفسیر متکلمان - امر خدا همانا ایجاد و آفرینش اوست» (دادبه، ۱۳۷۱: ۹۴). دیدگاه نظامی دقیقاً بر همین اساس است:

ای هر چه رمیده و آرمیده در کن فیکون تو آفریده
(نظامی، ۱۳۹۲: ۳)

بی شک نظامی در طرح این نظریه متأثر از آرای متکلمان پیش از خود به ویژه ناصر خسرو است که معتقد بود «این فرمان، که عالم بدان کارکن گشت، از باری سبحانه گفتار بود؛ و گفتار، هر چند کمتر از فرماینده، بر روانی فرمان بیشتر دلیل کند؛ و کمتر از یکی در شمار نیست، پس گوییم آن گفتار از باری سبحانه یک سخن بود و یک سخن را

به تازی کلمه گویند و ایزد تعالی مرآن کلمه را کن خواند» (ناصرخسرو، ۱۹۹۸: ۵۰، نقل در محبتی، ۱۳۹۰، جلد ۱: ۵۶۴).

نظامی با عنایت به آیات قرآن و تعبیر و تفاسیر متکلمانی همچون ناصرخسرو، سخن را نخستین آفریده خداوند می‌داند و معتقد است که مراتب هستی از طریق قلم و سخن به ظهور می‌رسند:

جنبش اول که قلم بر گرفت حرف نخستین ز سخن در گرفت
پرده خلوت چو بر انداختند جلوت اول به سخن ساختند
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۳۶)

در این تعبیر، مقصود نظامی از سخن، عقل و منطق انسانی و مهم‌ترین و وسیع‌ترین رابطه بین انسان و خداست (سلیمانی، ۱۳۸۹: ۸۵). در حکمت اسلامی، عقل واسطه بین خالق و مخلوق است. خداوند ابتدا عقل اول (روح = سخن) را آفرید، از عقل اول عقل دوم پدید آمد و بدین ترتیب، عقول عشره و نفوس تسعه تا عقل دهم (عقل فعال = جبرئیل) که رابط میان واجب و ممکن است، پدید آمدند. از این رو، نظامی در موضعی دیگر که بیشتر رنگ و بوی فلسفی دارد نخستین آفریده را عقل معرفی می‌کند:

نخستین خرد را پدیدار کرد ز نور خودش دیده بیدار کرد
(نظامی، ۱۳۹۳: ۱۳۲)

با توجه به دو مضمون اصلی در ابیات فوق (ساختن خلوت اول به سخن و پدیدار کردن خرد به عنوان نخستین چیز) از دیدگاه نظامی، سخن همزاد عقل است و در این سیستم فکری عقل و سخن همپایه هم هستند و کارکردی مشابه می‌یابند. علاوه بر این، نظامی به اختلاف نظرهای متکلمین اشعری و معتزلی در خصوص آفریده یا ناآفریده بودن سخن (کلام الهی یا همان عقل) نیز واقف است و در صدد تبیین و تحلیل آن است که:

آنچه او هم نو است و کهن است سخنست و درین سخن سخن است
(نظامی، ۱۳۹۵: ۳۶)

شاید برای تفهیم هر چه بهتر این موضوع، نقل قولی از ابوالحسن اشعری روشنگر باشد که معتقد بود «مقصود از قدیم بودن کلام خدا الفاظ و حروف خواندنی و نوشتنی نیست و در مخلوق بودن این‌ها کسی سخنی نتواند گفت و انکاری نتواند آورد، بلکه مقصود از قدیم بودن کلام خدا «کلام نفس» اوست؛ یعنی کلامی که در ذات اوست و کلام حقیقی همان کلام نفسی اوست و این کلام غیر از عبارات و الفاظ است» (حلبی، ۱۳۷۳: ۱۶۱).

بنابراین در این نظام فکری (نظام مبتنی بر کلام) تمامی مراتب هستی از طریق سخن که همان عقل است - و گاه نیز از آن به نور محمدی یا حقیقت محمدیه یاد می‌شود - هستی می‌یابد. با توجه به این دیدگاه، آفرینش مراتب هستی از طریق سخن است و نه از طریق آمیزش امهات اربعه با آبای علوی که باوری عمومی در میان مردم و حتی اندیشمندان بوده است. البته نظامی به اقتضای شیوه کارش که داستان‌سرای است و به دلیل تبریته خود از این شائبه «که حسودان و بدخواهان نظامی بگویند که چون او از علم نجوم آگاهی ندارد؛ از این رو، منکر تأثیر نجوم است» (شهابی، ۱۳۳۷: ۳۵) گاه در ضمن قصه‌ها، مسئله نقش افلاک و انجم در پیدایش و سرنوشت انسان را که باوری عمومی در عصر وی بود، طرح می‌کند و از تأثیر آن‌ها در خلقت و سرنوشت انسان می‌گوید. اما با توجه به اشارات مستقیم وی، ظاهراً با این فکر رایج در عصر خود که انسان به عنوان بخشی از موالید ثلاثه از ارکان و انجم پدید آمده است و حاصل پیوند امهات اربعه با آبای علوی است، سخت مخالف است و «با صراحت و شجاعت عقیده علمی خود را که مخالف عقیده عمومی مردم آن زمان بود، بیان می‌کند» (شهابی، ۱۳۳۷: ۳۴).

مگنو: زارکان پدید آیند مردم	چنان کارکان پدید آیند از انجم
که قدرت را حوالت کرده باشی	حوالت را به آلت کرده باشی

(نظامی، ۱۳۹۰: ب: ۷)

بنابراین، نظامی بر این عقیده است که هستی از طریق لفظ و امر کن و با اشارات آفریدگار و بدون واسطه پدید آمده است. با وجود این اشارات، در تحلیل و تفسیر ترتیب آفرینش موجودات، آشفتگی‌هایی در دیدگاه نظامی وجود دارد.

نظامی دو دیدگاه متفاوت را درباره ترتیب خلقت زمین در مخزن الاسرار و اقبال‌نامه آورده است که گویا در زمان او هر دو نظریه طرفدارانی داشته است؛ اینکه نخست

آسمان‌ها آفریده شد و سپس زمین و یا برعکس (ن. ک: دادبه، ۱۳۷۱: ۱۱۱-۱۰۵). اهمیت این امر به اندازه‌ای نیست که کلیت نظام فکری او را بی‌اعتبار کند، چه آنچه در این دیدگاه اهمیت ویژه‌ای دارد، این است که براساس اشارات نظامی، تمامی مراتب خلقت مقدمه‌ای است برای خلقت نوع انسان و از این رو تا آدمی آفریده نشده بود کار افلاک و در واقع نظام هستی نظام نیافته بود:

در هوس این دو سه ویرانه ده کار فلک بود گره در گره
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۵)

نظامی خلقت انسان را دارای دو جنبه و مرحله می‌داند؛ خلقت روح یا جان و خلقت کالبد یا جسم. در خلقت انسان و سرشت او نیز سخنان مختلف و تعبیر متفاوتی آورده است. در موضعی او را از ترکیب عناصر چهارگانه معرفی می‌کند:

ز گرمی و از سردی و خشکی و تر سرشتی به اندازه یک‌دگر
چنان بر کشیدی و بستی نگار که به زان نیارد خرد در شمار
(نظامی، ۱۳۸۸: ۴)

در موضعی دیگر براساس دیدگاه قرآن که می‌فرماید: ﴿إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾^۱ و ﴿إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ﴾^۲ خلقت آدمی و خمیر مایه ساخت قالب آدمی را از خاک و گل می‌داند:

تویی کاوّل ز خاکم آفریدی به فضلم ز آفرینش برگزیدی
(نظامی، ۱۳۹۰ ب: ۸)

به این ترتیب در این مرحله خلقت آدمی که ظاهراً پیکر و قالب و تن مراد است پس از خلقت جهان و افلاک و زمین است و در تعبیری دیگر خلقت روح (جان = سخن)، نخستین پدیده است و پیش از تمامی پدیده‌های هستی به وجود آمده است. بنابراین، بر

۱. سوره حجر، آیه ۲۹

۲. سوره ص، آیه ۷۲

پایه گفته‌های نظامی، خلقت آدمی دو مرحله دارد؛ به این ترتیب که خلقت آدمی به دو بخش جان و تن (روح و جسم) تقسیم می‌شود. آنچه اصل است در این وجود، جان است که همان سخن است و نخستین آفریده:

در لغت عشق، سخن جان ماست ما سخیم، این طلل ایوان ماست
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۳۷)

و قالب تن نیز که از گل خلق شده است تنها ایوان و قالبی برای قرار گرفتن جان است:

تا سخن آوازه دل در نداد جان تن آزاده به گل در نداد
(همان)

بنابراین، از این نظرگاه «وجود انسانی هم مسبوق به اتصاف به همین نشئه وجودی سخن است. در واقع هویت انسانی وقتی شکل می‌گیرد که سخن در او پیدا می‌شود» (محبتی، ۱۳۹۰، جلد ۲: ۷۰۹). البته نکته مهم‌تر در این فرآیند، برگزیده شدن نوع انسان است که در دیدگاه نظامی با تعبیر مرغ سخن یاد می‌شود:

باغ سخا را چو فلک تازه کرد مرغ سخن را فلک آوازه کرد
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۶)

هدف و غرض آفرینش انسان - در بُعد روحانی‌اش که سخن است و ارزشمندترین موجود هستی - نیز از همین منظر معنی می‌یابد که غایت آن اندیشیدن و راه یافتن به راز هستی و آفریدگار هستی است که «كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ [۱] أَنْ أَعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكِي أُعْرَفَ».

زان مایه که طبع ما سرشتند ما را ورقی دگر نوشتند
تا در نگریم و راز جوییم سر رشته کار باز جوییم
(نظامی، ۱۳۹۲: ۱۴)

از منظر نظامی «انسان عاقل کسی است که از ظواهر اشیاء پی به حقیقت و غرض از خلقت آن‌ها ببرد تا کلید گنجینه‌های آفرینش به دست او افتد و از جام گوارای کشف حقایق سیراب شود» (شهابی، ۱۳۳۷: ۲۳۲) و پرستیدن عاشقانه او که:

اول کاین عشق پرستی نبود در عدم آوازه هستی نبود
مقبلی از کتم عدم ساز کرد سوی وجود آمد و در باز کرد
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۶۵)

مویّد همین معنی است.

در نظام فکری و عقیدتی نظامی، شاعران در مرتبه بعدی از پیامبران که شایسته‌ترین مخلوقات برای شناخت خالق هستند، قرار دارند. پیش از نظامی این رده‌بندی مورد توجه سنایی نیز بوده است و احتمالاً نظامی در تبیین این مسئله به دیدگاه سنایی نظر داشته است. سنایی نیز شاعران را در سلسله مراتب هستی بعد از پیامبران و البته بعد از اولیا و در مرتبه سوم جای می‌دهد و ارتباط شاعر با ذات حق را از پی پرده‌های رنگارنگ هنری که همانا خیال است، بازگو می‌کند (ن. ک: محبتی، ۱۳۹۰، جلد ۱: ۶۳۳-۶۲۷)، اما نظامی در این سلسله مراتب، شاعری را پایه‌ای از پیامبری قلمداد می‌کند و نقش و رسالت بزرگ‌تری برایشان قائل است:

پرده رازی که سخن پروری است سایه‌ای از سایه پیغمبری است
پیش و پسی بست صف کبریا پس شعرا آمد و پیش انبیا
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۳۹)

سنایی از منظر شریعت نیز بین سخنان شاعران که گفته‌ای غمزآلود است و در برابر سخنان پیامبران که تماماً رمزگونه است، تفاوت فاحشی قائل است. دیدگاه سنایی نسبت به شعر بسیار افراطی و تند است و شعر را در برابر شرع بسیار نازل و فرومایه می‌داند و آن را ظاهری بدون معنی قلمداد می‌کند. وی ضمن انتساب برخی صفات به شاعران، آن‌ها را قابل قیاس با پیامبران نمی‌داند:

سخن شاعران همه غمز است نکته انبیا همه رمز است
آن به این غمز خواجگی جوید و این بدین رمز راه دین جوید
(سنایی، ۱۳۸۲: ۱۳۲)

نظامی شاعران را به دو دسته آگاه و متعهد به مقام شاعری و ناآگاهان و تباه‌کنندگان شعر تقسیم می‌کند و ظاهراً در این تقسیم‌بندی نیز بر سنایی نظر دارد. هر چند سنایی در این انتقاد نیز راه افراط را می‌پیماید و در انتقاد از شاعران زیاده‌روی کرده و نقد و بدگویی را در مورد اشخاص نیز به کار می‌برد، اما نظامی در این حوزه راه اعتدال را در پیش گرفته و انتقادات خود از شاعران قلابی را به صورت کلی و غیر شخصی مطرح می‌کند و روشن است که از این کار در پی اصلاح جریان شایع ادبی و مبارزه با انحراف شعر از مسیر اصلی و حقیقی آن است و نه تصفیه حساب شخصی و غرض ورزانه (ن. ک: نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۳۹-۴۱ و سنایی، ۱۳۸۲: ۱۳۵-۱۳۱).

۲-۳. اهمیت جایگاه شعر و شعرا در نظام هستی و رسالت شاعر

انسان عموماً و به گونه‌ای خاص آن شاعر از آنجایی که کار او سخن‌پروری و سخن‌سنجی است، عملی همانند آفرینش خدا را انجام می‌دهد و شعرسرایي نیز به نوعی آفرینش محسوب است. «رابطه‌های انسانی و فهم معنای حقیقی و مجازی عالم که منجر به تشکیل همهٔ مکتب‌ها و نگره‌های بشری می‌شود، جز از طریق همین سخن نخواهد بود» (محبتی، ۱۳۹۰، جلد ۲: ۷۰۹). چرا که:

خط هر اندیشه که پیوسته‌اند بر پر مرغان سخن بسته‌اند
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۳۷)

و شاعر در این زمینه البته با دیگر مردمان تفاوت دارد، چرا که در این نقش همانندی بیشتری با خالق دارد:

بلبل عرشند سخن پروران باز چه مانند به آن دیگران
(همان: ۳۹)

بر این اساس سخن امری آسمانی و الهی است و جنبهٔ قدسی دارد و اثر ادبی از آنجایی که نوعی آفرینش است باید همانند آفرینش نخستین توسط ایزد که بدیع است، نو و تازه باشد و تکراری نباشد؛ چنانکه نظامی اساس کار خود را بر آن نهاده است:

عاریت کس نپذیرفته‌ام آنچه دلم گفت بگو گفته‌ام
(همان: ۳۴)

طبق عقیدهٔ نظامی مبنی بر پیوند و هم‌پایه بودن شاعری و پیامبری در حقیقت شاعرانگی در ادامهٔ رسالت الهی - که همانا آگاهی بخشی و هدایت بشر و نیز همانندی در نوعی تجربهٔ درونی و اتصال به منبع الهامی غیبی است - نقشی مهم و الهی در آگاهی بخشی، راهنمایی و هدایت مردمان در شناخت هستی و پیمودن راه سعادت دارد. «او شعر و سخن را منطقی می‌شمارد که اتکایی نیز به دین و مذهب داشته باشد و بتواند راهنمایی دیگر انسان‌ها برای دستیابی به کمال انسانی باشد» (سلیمانی، ۱۳۸۹: ۸۷). از این رو، شعر باید بر همین مبنا و براساس عقاید و وظایف دینی و الهی باشد و تا وقتی که شاعر به حد کمال دانش نرسیده و جایگاه سخن و شعر را از طریق معارف الهی به دست نیاورده است نباید به شعرسرایی پردازد و به کسانی که در پی سخن‌سرایی هستند، توصیه می‌کند که:

تا نکند شرع تو را نامدار نامزد شعر مشو زینهار
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۴۱)

با توجه به چنین دیدگاهی هر کس به این مرحله از شناخت شاعرانگی در پرتو دریافت رموز سخن برسد، این امر قدسی را در خدمت مدح امرا و ستایش امور دنیوی قرار نمی‌دهد:

آنکه در این پرده نوایش هست خوش تر از این حجره سرایش هست
با سر زانوی ولایت ستان سر نهد بر سر هر آستان
(همان: ۳۹)

و یقیناً امری چنین بزرگ و متعالی آسان نیست:

بدین دلفریبی سخن‌های بکر به سختی توان زادن از راه فکر
سخن گفتن بکر جان سفتن است نه هر کس سزای سخن گفتن است
(نظامی، ۱۳۸۸: ۳۷)

چون تکرار سخنان پیش گفته نمی‌تواند آفرینشگری به شمار آید. کسی که به مرتبه‌ی متعالی درک هستی نرسد، توان ساختن شعر بکر را نخواهد داشت و ناگزیر به سخن عاریتی گفتن روی خواهد آورد. و اثر پدید آمده شایسته عنوان آفرینش نخواهد بود و بی‌گمان انتقادی هم که در پاره‌ای موارد از شعر می‌کند ناظر بر همین نوع شعر است و نه نفس شعر که از نظر او امری قدسی است.

در شعر مپیچ و در فن او چون احسن اوست اکذب او
(نظامی، ۱۳۹۲: ۴۰)

این سفارش نظامی به دوری از شعر را نباید به حساب ناپسند بودن ذات شعر و شعرگویی گذاشت. از این رو، این تحقیر و تخفیف ظاهری درباره‌ی شعر، بایسته تأویل و تفسیر است تا گمان نشود که شعر امری دروغین و مذموم است، چراکه «منظور نظامی این نیست که هر چه دروغ‌تر (از نظر اخلاقی) زیباتر است، بلکه مراد او گزاره‌های خاصی است که براساس یک پنداشته‌ی ذهنی شکل می‌گیرد و هر چه این پنداشت از واقعیت فاصله بگیرد؛ زیباتر و موثرتر است» (محبتی، ۱۳۹۰، جلد ۲: ۷۱۳).

همچنین قصه‌گویی و داستان‌سرایی نظامی که بخش اعظم آثار او را دربر دارند و پرداختن به مسائل عاشقانه و گاه منافی شرع نیز که در ضمن این داستان‌هاست، از این رو که از طریق رمزگرایی هدفی مقدس در پی دارند از نوع شعر مقدس هستند، چراکه «شاعران کلاسیک، زبان و صورت شعر را ابزاری می‌شمردند که باید معنایی را که آنان اراده می‌کردند، مؤثرتر و زیباتر ابلاغ کند به طوری که علاقه‌شوندگان و خوانندگان را به سوی معنی جلب کند» (پورنامداریان و موسوی، ۱۳۸۹: ۱۵). نظامی و همه‌ی بزرگان دیگر شعر و ادب فارسی کلاسیک در مرحله‌ی نخست آفرینش اثر ادبی، انگیزه‌ی اولین را در ترغیب مردمان برای خواندن آثارشان جهت القای معانی متعالی‌تر در خدمت می‌گرفتند و این

روش بهترین و مؤثرترین روش در انتقال مفاهیم عالی و اخلاقی در قالب داستان می تواند باشد.

نظامی تحت تأثیر دیدگاه کلامی جبرگرایانه اشعری معتقد است چنین امر مقدسی بدون خواست و مشیت الهی ممکن نخواهد بود و به نقش و اراده خداوند در ایجاد شعر در ضمیر شاعر تأکید دارد:

خدای خردمند بخرد نواز همانا خردمند را چاره ساز
رهایی ده بستگان سخن توانا کن ناتوانان کن
(نظامی، ۱۳۹۳: ۲)

یعنی خداست که رهاننده سخنان و مضامین بکر و رساننده آنها به خاطر سخن سنجان عالم و توانمندکننده آنهاست. این معنی در مواضع دیگر نیز بازگو شده است:

به اول سخن دادیم دستگاه به آخر قدم نیز بنمای راه
(همان: ۶)

این خواست و اراده خداوند نیز از طریق الهام بر شاعر منتقل می شود. نیروی الهام بر شاعر نقش مهمی در ساختار فکری نظامی از الهی بودن سخن سرایی دارد و معتقد است همچنان که بر پیامبر وحی می شود بر شاعر نیز الهام می شود و بارها به این موضوع اشاره کرده است:

دل هر کرا کو سخن گستر است سروش سراینده یاری گر است
(نظامی، ۱۳۹۳: ۱۱)

نظامی در مواردی از خضر به عنوان یاری گر نام می برد:

مرا خضر تعلیم گر بود دوش به رازی که نباید پذیرای گوش
(نظامی، ۱۳۸۸: ۴۰)

چو دلداری خضرم آمد به گوش دماغ مرا تازه گردید هوش
(همان: ۴۱)

نظامی خود به تأویل و تفسیر سخن خود درخصوص الهام‌گر نیز می‌پردازد و این یاری‌گر را که از آن با تعبیری چون «سروش، هاتف و خضر» نام می‌برد در نهایت ارجاع شاعر به ضمیر و دل خود می‌داند که سرچشمه تمامی سخنان آنجاست:

مرا چون هاتف دل دید دمساز برآورد از رواق همت آواز
که بشتاب ای نظامی زود دیر است فلک بر عهد و عالم زود سیر است
نصیحت‌های هاتف چون شنیدم چو هاتف روی در خلوت کشیدم
در آن خلوت که دل دریاست آنجا همه سرچشمه‌ها آنجاست آنجا
(نظامی، ۱۳۹۰: ۲۶-۲۷)

از دیدگاه نظامی همه اجزای هستی در خدمت و ستایش خداوند هستند که ﴿سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾^۱ و هر آنچه در ستایش خالق هستی نباشد، نبودش بهتر از بودنش است:

هر که نه گویای تو خاموش به هر که نه یاد تو فراموش به
(نظامی، ۱۳۹۰: الف: ۸)

شاعر نیز بخشی از نظام هستی و البته بخش مهم آن که صاحب جایگاهی متعالی -هم نقشی همانند خدا در آفرینش‌گری دارد و هم در رده بعد از انبیا قرار دارد- است، باید تماماً در خدمت و ستایش خداوند باشد. هر چه می‌گوید مطابق خواست و اراده خداوند و در راستای نظام مقدس آفرینش باشد. این نوع شعر دو ویژگی دارد:

۱- باید متکی بر شرع باشد:

تا نکند شرع تو را نامدار نامزد شعر مشو زینهار
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۴۱)

۲- باید متکی بر اندیشه باشد:

سخن کان از سر اندیشه ناید نوشتن را و گفتن را نشاید
(نظامی، ۱۳۹۰ ب: ۲۶)

نظامی معتقد است هرگونه رسالت برای شعر غیر از آگاهی بخشی و گسترش فضیلت و دانایی، امری خارج از نظام مقدس هستی و مسئله‌ای انحرافی و باطل است. بنابراین، مدح و ستایش حاکمان و به ویژه فروش شعر به عنوان کالایی برای امرار معاش از مذموم‌ترین امور و در این صورت شغل شاعری از پست‌ترین مشاغل است.

نظامی بر این باور است که شعر او دارای این دو ویژگی ارزشمند است و به این دلیل ذات شعر توسط او از مصطبه، آزاد شده و به صومعه رسیده است؛ از طریق او، اعتبار اخلاقی و معنوی یافته است و از مدحت و خدمت سلاطین بی‌مایه و ظالم دور شده است:

شعر به من صومعه بنیاد شد شاعری از مصطبه آزاد شد
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۴۳)

و البته هر سخنی و سخنوری توان رسیدن به چنین جایگاهی را ندارد، چراکه بسیاری خواستند و نشد:

در هزار آب غسل باید کرد تا به آبی رسی که شاید خورد
آبی انداختند مردم شد آب انداخته بسی گم شد
(نظامی، ۱۳۹۵: ۱۸)

شعری که از مصطبه آزاد شود و به صومعه برسد، مستلزم آگاهی و شناخت است و رسیدن به چنین شعری آسان نیست. نظامی بارها به تلاش دائمی خود در رسیدن به سخن متعالی اشاره دارد:

چه طرز آرم که ارز آرد زبان را چه برگیرم که درگیرد جهان را
(نظامی، ۱۳۹۰: ب: ۱۲)

و

سخن گفتن آسان بر آن کس بود که نظم تهییش از سخن بس بود
کسی کو جواهر بر آرد ز سنگ به دشواری آرد سخن را به چنگ
(نظامی، ۱۳۹۳: ۱۸)

این تلاش و تکاپو باعث شده است تا نظامی ادعا کند که «شعر من ارزش بسیار دارد. شعر توسط من استواری و استقامت یافته است و تا قیام قیامت ماندگار خواهد بود»:

ز چندین سخنگو سخن یاد دار سخن را منم در جهان یادگار
سخن چون گرفت استقامت به من قیامت کند تا قیامت به من
منم سرو پیرای باغ سخن به خدمت میان بسته چون سرو بن
(نظامی، ۱۳۸۸: ۳۱)

ستایش‌های مکرر نظامی از شعر خود به نیکی و نیکنامی و رسیدن به درجه‌ والای کمال در عین درستی، گاهی رنگ و بوی مفاخره نیز می‌گیرد که باور و روشی عمومی در عصر وی بود و شاعران دیگر همچون خاقانی نیز در ستایش شعر خود داد سخن داده‌اند. از دیدگاه نظامی سخن همچون جان - بلکه خود جان - است و به خاطر قداست و ارجمندی آن دغدغه‌ها و گله‌هایی را نیز مطرح می‌کند:

سخن جان است و جانداروی جان است
مگر چون جان عزیز از بهر آنست
تو مردم بین که چون بی رای و هوشند
که جانی را به نانی می فروشند

(نظامی، ۱۳۹۰: ۲۷)

بر این اساس، شاعرانی که به مسائل مادی می پردازند از دایره نظام هستی خارجند، زیرا سخن را که با ارزش ترین گوهر هستی است به زر می فروشند. از این رو، به شاعرانی که به حد سخن سرایی رسیده اند، دانشی فراهم کرده اند و صاحب ذوق هستند، انذار می دهد که چنین گوهر یکدانه ای را قدر بدانند:

چون سخت شهد شد ارزان مکن
شهد سخن را مگس افشان مکن

(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۴۱)

نظامی سخت ترین حمله ها را به شاعران مداح می کند و معتقد است وجود شاعرانی که شعر را ابزار ارتزاق کرده اند، جایگاه شعر و شاعری را تنزل داده است و عمل آنان؛ یعنی فروش شعر را در نازل ترین تشبیه به معاوضه زر در برابر سنگ تشبیه می کند. شعر و شاعری به خاطر پیدایش اشخاص خوار، پایه خواری و ذلت گرفت و همانا آبروی سخن رفت، چرا که همواره طالبان ثروت از این طریق، بزرگ ترین نماد آفرینش را که سخن سنجی و سخن پروری است، دستمایه ثروت اندوزی قرار دادند و به این خاطر ظاهراً اندک مایه ثروتی و جایگاهی مناسب در اجتماع یافته و در صدر قرار دارند، اما در اصل جزء فروترین طبقات و افراد هستند:

این بنه کآهنگ سواران گرفت
رای مرا این سخن از جای برد
سیم کشانی که به زر مرده اند
هر که به زر سکه چون روز داد
لاجرم این قوم که داناترند
پایه خوار از سر خواران گرفت
کاب سخن را سخن آرای برد
سکه این کار به زر برده اند
سنگ ستد لعل شب افروز داد
زیرتراند ار چه به بالاترند

(همان: ۴۱)

نباید از نظر دور داشت که مدح سلاطین در آثار نظامی با آنچه فروش شعر به عنوان کالا مطرح می‌شود، تفاوت دارد و اساساً نظامی هیچگاه در پی کسب معاش از طریق شاعری نبوده است، بلکه اقتضای عصر و سنت غالب فرهنگی، چنین ایجاب می‌کرده است که برای حفظ و نشر آثار و تداوم و گسترش دانش، آثار ادبی را به حاکمان صاحب قدرت اهدا کنند و در سایه حمایت آنان به گسترش و ماندگاری دانش دست یابند. به همین دلیل «هیچ یک از تذکره‌نویسان و مورخان برای نظامی شغل و منصبی در دربار پادشاهان و امرا و شاهزادگان ذکر نکرده‌اند» (شهابی، ۱۳۳۷: ۲۷) و از این رو، تقدیم منظومه‌ها و مدح‌های نظامی از این شائبه نیز مبراست. هر چند که در این مدح‌ها نیز گاه به افراط رفته است. نظامی با توجه مطالب مذکور در توصیه به شعرا می‌گوید:

جان در افکن به حضرت احدی	تا بیابی سعادت ابدی
گوش پیچیدگان مکتب کن	چون در آموختند لوح سخن
علم را خازن عمل کردند	مشکل کاینات حل کردند

(نظامی، ۱۳۹۵: ۵۰)

پس کسانی که لوح سخن را درآموختند، علم را خازن عمل ساخته و به حل مشکل کائنات قادر شدند؛ این یکی از بهترین و غنی‌ترین تعاریف درخصوص نقش و جایگاه سخن در میان اندیشمندان و ادیبان است.

در نهایت، بر اساس اعتقادات نظامی، جهان که آغازی حساب شده داشته است، پایان و غایتی نیز خواهد داشت که جایگاه مشاهده نتیجه اعمال است. از دیدگاه کلام و عرفان اسلامی، جریان خلقت به صورت خط مستقیم نیست، بلکه به صورت قوسی است که در ابتدا روندی نزولی را از خالق هستی آغاز کرده و پس از رسیدن به نازل‌ترین مرحله، حرکت خود را در قوس صعودی تا بالاترین درجه که همانا پیوستن به خالق هستی است، طی می‌کند. نظامی بر پایه چنین اعتقاداتی پایان این جهان و معاد را امری قطعی می‌داند و همه چیز را به غیر از آفریدگار هستی نابود شده می‌داند و به روز بازپسین و مورد پرسش قرار گرفتن انسان معتقد است:

نبود آفرینش تو بودی خدای نباشد همی هم تو باشی به جای
(نظامی، ۱۳۸۸: ۴)

هست بود همه درست به تو بازگشت همه به توست به تو
(نظامی، ۱۳۹۵: ۲)

بنابراین، به نقش نهایی افعال انسان - که شعر و شاعری نیز جزوی از این قاعده است - در سعادت و یا شقاوت بشری تأکید دارد. از این رو، وی تمامی تلاش و همت خود را در اعمال و رفتار خود برای رسیدن به آن جایگاه ابدی و نیز ماندگاری نام می‌داند:

تا سخن است از سخن آوازه باد نام نظامی به سخن تازه باد
(نظامی، ۱۳۹۰ الف: ۲۸)

و همین اعتقادات باعث درخواست شاعر از خداوند برای سرودن شعر متعالی و ماندگاری نام در سایه آن است:

چنان خسبان چو آید وقت خوابم که گر ریزد گلم مانند گلابم
(نظامی، ۱۳۹۰ ب: ۱۰)

بحث و نتیجه‌گیری

در سیستم فکری نظامی، عالم در پی هدفی متعالی و از جود و کرم پرودگار پدید آمده است. در این نظام هدفمند هر پدیده‌ای نقشی و وظیفه‌ای برعهده دارد و همه چیز به سوی غایتی مقدس و هدفمند در حرکت است. شعر و شاعری نیز در این مکتب فکری از این امر مستثنی نیست. سخن و شعر در دو ساحت آفرینشگری و آگاهی‌بخشی از مهم‌ترین مراتب هستی به شمار می‌آیند. شاعر در امر سرودن همانند خالق هستی نقش آفرینشگری دارد و نیز در مراتب هستی به جهت روشنگری و آگاهی‌بخشی پس از انبیا و ادامه‌دهنده راه آنان است. از این رو، هرگونه انحراف از مسیر اصلی شعر و شاعری، خروج از این قاعده و باعث شقاوت خواهد بود. بنابراین، نظامی پس از تبیین مراتب وجود و اشاره به جایگاه سخن و شعر، ویژگی‌های شعر مقدس و متعالی را برمی‌شمارد و شاعران را به لزوم

آگاهی و رعایت آن موازین فرامی خواند و از شاعران مداحی که توجه آنان به غیر از این اهداف و در پی کسب روزی و دریافت صله هستند، انتقاد می کند. وی دو اصل مهم شریعت و اندیشه را در دستیابی به اثر ادبی متعالی لازم و ضروری می داند و شعر خود را به خاطر داشتن چنین خصایصی می ستاید و شعرا و کنش گران عرصه سخن پروری را به تأمل و تدقیق در آن فرا می خواند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Reza Vaezi

<http://orcid.org/0000-0002-8721-2238>

Mahdi Mohabbati

<http://orcid.org/0000-0002-6770-1130>

Amir Momeni-

<http://orcid.org/0000-0002-9902-7152>

Hezaveh

Ghorban Valiei

<http://orcid.org/0000-0003-0353-9995>

منابع

قرآن کریم.

برتلس، ی. ا. (۲۵۳۵). نظامی شاعر بزرگ آذربایجان. ترجمه حسین محمدزاده صدیق. تهران: انتشارات پیوند.

بدوی، عبدالرحمن. (۱۳۷۴). تاریخ اندیشه های کلامی. ترجمه حسین صابری. مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس.

پورنامداریان، تقی و موسوی، مصطفی. (۱۳۸۹). گزیده مخزن الاسرار نظامی گنجوی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

تمیم داری، احمد. (۱۳۷۱). مشرب کلامی نظامی. فرهنگ، (۱۰)، ۵۵-۶۶.

حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۳). تاریخ علم کلام در ایران و جهان اسلام. تهران: انتشارات اساطیر.

خاتمی، احمد. (۱۳۸۸). دیدگاه های کلامی نظامی گنجوی. کتاب ماه ادبیات، ۳(۳۴)، ۴-۱۲.

دادبه، اصغر. (۱۳۷۱). تجلی برخی آرای کلامی - فلسفی در اشعار نظامی (آفرینش). فرهنگ، (۱۰)، ۸۷-۱۳۰.

- دباشی، حمید. (۱۳۷۰). حرف نخستین: مفهوم «سخن» نزد حکیم نظامی گنجوی. مجله
ایرانشناسی، ۳(۱۲)، ۷۳۹-۷۲۳.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۹). پیر گنجه در جست و جوی ناکجا آباد. تهران: انتشارات سخن.
- سلیمانی، صدیقه. (۱۳۸۹). تأملی در موضوع «سخن» مخزن الاسرار نظامی گنجوی. نامه پارسی،
(۵۵)، ۸۳-۹۴.
- سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۸۲). حدیقه الحقیقه و شریعه الشریعه. به تصحیح و با مقدمه
مریم حسینی. تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
- شهابی، علی اکبر. (۱۳۳۷). نظامی شاعر داستان سرا. تهران: انتشارات ابن سینا.
- غنی، قاسم. (۱۳۳۰). تاریخ تصوف در اسلام. چاپ دوم. تهران: انتشارات ابن سینا.
- مجتبی، مهدی. (۱۳۹۰). از معنا تا صورت. چاپ دوم. تهران: انتشارات سخن.
- مولوی، جلال الدین محمد. (۱۳۸۹). مثنوی معنوی. به سعی و اهتمام رینولد نیکلسون و با مقدمه
بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات ثالث.
- ناصر خسرو. (۱۹۹۸). رهائش و گشایش. ویرایش فقیر محمد هونزایی. لندن: نشر
I.B.TAURIS با همکاری موسسه مطالعات اسماعیلی.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۰ الف). مخزن الاسرار. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی.
تهران: انتشارات زوار.
- _____ . (۱۳۹۰ ب). خسرو و شیرین. تصحیح و حواشی حسن وحید
دستگردی. تهران: انتشارات زوار.
- _____ . (۱۳۹۳). اقبال نامه. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی
به کوشش سعید حمیدیان. تهران: انتشارات قطره.
- _____ . (۱۳۸۸). شرف نامه. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی.
تهران: انتشارات زوار.
- _____ . (۱۳۹۵). هفت پیکر. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی
به کوشش سعید حمیدیان. تهران: انتشارات قطره.
- _____ . (۱۳۹۲). لیلی و مجنون. تصحیح و حواشی حسن وحید
دستگردی. تهران: انتشارات زوار.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۶). دین و نظام طبیعت. ترجمه محمد حسین فغفوری. تهران: انتشارات
حکمت.

Translated References to English

The Holy Quran. [In Persian]

Bertels, Y. A. (1979). *Nezami, the great poet of Azerbaijan*. Translated by Sediq, H. Tehran: Payvand. [In Persian]

Badavi, A. (1995). *The history of theological ideas*. Translated by Saberi, H. Mashhad: Astan Quds. [In Persian]

Dadbeh, A. (1992). The Manifestation of Some Theological-Philosophical Opinions in Military Poems (Creation). *Farhang*, (10), 87-130. [In Persian]

Dabashi, H. (1991). The First Letter: The Concept ((Speech)) by Hakim Nezami Ganjavi. *Journal of Iranology*, 3(12), 723-739. [In Persian]

Ghani, Q. (1951). *History of Sufism in Islam*. 2 edition. Tehran: Ibn Sina. [In Persian]

Halabi, A. A. (1994). *The history of theology in Iran and the Islamic world*. Tehran: Asatir. [In Persian]

Khatami, A. (2009). Ganjavi Nezami Theological Perspectives. *Literature Month Book*, 3(34), 4-12. [In Persian]

Mohabbati, M. (2011). *From meaning to form*. 2 Vol. 2 edition. Tehran: Sokhan. [In Persian]

Nasser Khosrow. (1998). *Rahayesh Va Goshayesh*. Edited by Hunzaei, M. London: Published by I.B.TAURIS in collaboration with the Institute of Ismaili Studies. [In Persian]

Nezami, E. I. Y. (2011a). *Makhzan al-Asrar*. edited and annotated by Dastgerdi, H. V. Tehran: Zavar. [In Persian]

_____. (2011b). *Khosrow Va Shirin*. edited and annotated by Dastgerdi, H. V. Tehran: Zavar. [In Persian]

_____. (2014). *Iqbal Nameh*. edited and annotated by Dastgerdi, H. V. by Hamidian, S. Tehran: Qatreh. [In Persian]

_____. (2009). *Sharafnameh*. edited and annotated by Dastgerdi, H. V. Tehran: Zavar. [In Persian]

_____. (2016). *Haft Peykar*. edited and annotated by Dastgerdi, H. V. by Hamidian, S. Tehran: Qatreh. [In Persian]

_____. (2013). *Leili and Majnoon*. edited and annotated by Dastgerdi, H. V. Tehran: Zavar. [In Persian]

Nasr, S. H. (2007). *Din Va Nezame Tabiat*. Translated by Faghfour, M. H. Tehran: Hekmat. [In Persian]

Pournamdarian, T. and Mousavi, M. (2010). *Gozideh Makhzan al-Asrar Nezami*. Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]

Rumi, J. M. (2010). *Masnavi Manavi*. by Nicholson, R. and with the introduction of Forouzanfar, B. Z. Tehran: Sales. [In Persian]

- Soleimani, S. (2010). Reflections on the Subject (Sokhan) of Ganjavi Nezami Repository. *Persian Letter*, (55), 83-94. [In Persian]
- Sanai, A. M. I. A. (2003). *Hadiqah al-Haqiqah and Sharia al-Shari'a*. edited by Hosseini, M. Tehran: University Publishing Markaz. [In Persian]
- Shahabi, A. A. (1958). *Nezami, storyteller poet*. Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
- Tamim Dari, A. (1993). Nezami's Theological Consultant. *Culture*, (10), 55-66. [In Persian]
- Zarrinkoob, A. (2010). *Pir Ganjeh in search of nowhere*. Tehran: Sokhan. [In Persian]

استناد به این مقاله: واعظی، رضا، محبتی، مهدی، مؤمنی هزاوه، امیر و ولیئی، قربان. (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل دیدگاه کلامی - ادبی نظامی گنجوی. متن پژوهی ادبی، ۲۸ (۹۹)، ۹-۴۰. doi: 10.22054/LTR.2020.48620.2891

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.